

İran'daki Türk Dilleri*

Gerhard Doerfer
Çev. Sultan Tulu**

Giriş

Dil incelemeleri açısından bakıldığında, İran dünyada araştırılarak öğrenilmiş en son bölgelerden biridir. Bu durum, özellikle, orada yaşayan Türk halklarının dilleri için geçerlidir. Şimdiye dek en iyi bilinenleri, kuzeybatıda konuşulan Azerice (Azerbaycan Türkçesi) ile Aynallu bölgesi dâhil güneybatıda konuşulan Kaşgayca (Qaşqā'ī) olmakla birlikte, eski Sovyetler Birlięi'nde konuşulan Azerice ile karşılaştırıldığında, İran'daki Azerbaycan Türkçesi ağızlarının daha az incelenmiş olduğu görülür. İngiliz ve Rus araştırmacılar Horasan'ı ziyaret etmiş olmalarına rağmen Türk dillerine ait hiçbir yazı veya dil biçimini kayda geçirmemişlerdir. İran'ın merkezinde konuşulan Halaççadan yapılan az sayıdaki kayıtlar ise, ya Oğuzcayla karıştırılarak bozuk olarak yazıya geçirilmiş ya da önemsenmemiştir.

1960'lı yıllara kadar geçerli olan araştırma verilerine göre, Azerice, 44. boylamdan başlayarak Tahran'ın sınırlarına kadar uzanan ve kuzeyde Sovyetler Birlięi sınırından başlayarak 34. derecede Hamadan ve Qom'u birleştiren bir hatta kadar olan bölgede konuşulur. Güneydoęuda, 50. ve 60. boylamlar arasında kalan ve güneydoğuya doğru gittikçe daralan bölge ile, doğuda 31⁰ ve 28⁰ arasında Kaşgay-Aynalluların yaşadığı bölge bulunur. 54⁰ ve 60⁰ arasında ise, Horasan'ın içinde ve çevresinde Türkmenlerin yaşadığından bahsedilir. 36. enlemin doğusunda ve kuzeyinde bulunan Halaççadan ise hiç bahsedilmemiştir.

Burada, bu eski veriler, 1968–1976 yılları arasında yapılan Göttingen araştırma gezisi sonunda elde edilen daha yeni bilgilerle karşılaştırılacaktır.

Orta ve Güney Oğuzca

İran'daki Azeri Türkçesi, bilimsel açıdan ilk defa İran Türkolojisinin kurucusu Karl Foy (1903–1904) tarafından incelenmiştir. Foy, büyük ölçüde İran'daki Azerbaycan Türkçesinin standart konuşma dili olarak kabul gören ama hiçbir zaman yazı dili haline gelmemiş olan Tebriz ağızı üzerine özel bir çalışma yapmıştır. Az da olsa Rumeli ağızları üzerine de bazı araştırmaları olan Foy, Doğu Anadolu'da Erzurum'da konuşulan dilin Türkçe olmayıp Azerice olduğunu fark etmiştir.

* "Turkic Languages of Iran", *The Turkic Languages* (Haz. Lars Johanson ve Éva Á. Csáto), Routledge, London and New York 1998, s. 273-282.

** Prof. Dr., Muęla Üniversitesi, MUęLA.

Sonraları, H. Ritter (1921, 1935) ve H. Szapszal (1935) İran'daki Azerbaycan Türkçesi üzerine yapılan çalışmalara önemli katkılar sağlamıştır. Bu dilin doğuda kalan sınırlarının çok iyi belirlendiği sanılırken 1973'te Göttingen'den yapılan bir araştırma gezisi daha başka lehçeler de olduğunu ortaya koymuştur. Bunlardan ilki Hazar Denizi'nin güneydoğu kıyılarında konuşulan Galūgāh lehçesidir. Bir süre için bu lehçe, Azerîcenin en doğu lehçesi sanıldıysa da sonraları daha detaylı araştırmalar Azerîcenin Kuzey Horasan'da, yani Dara-Gaz ve Loṭf-ābād¹ da da konuşulduğunu ortaya koymuştur.

Güneyde yapılan araştırmalar daha da önemlidir. 1968 yılından itibaren hem Kaşgay bölgesi hem de bu bölgenin kuzeyinde bulunan köyler -Paradonba gibi- detaylı olarak incelendi. Bu incelemeler sonunda Batı İran'daki Oğuz lehçelerinin dağılımı yepyeni bir görünüm kazandı -burada, Kaşgayca ve ilgili ağızlardan, Güney Oğuzca olarak söz edilecektir-; Orta ve Güney Oğuzca arasında pek çok geçiş lehçeleri ortaya çıktı. Zancān ağızı hâlâ Orta Oğuzca olarak sınıflandırılabilirken Sonqor ve iki komşu köyün (yaklaşık 34° kuzey, 50° doğu) lehçeleri daha büyük farklılıklar göstermektedir. Halaç bölgesi ile Pougerd ve Āşteyān'ın kuzeyinde (34° kuzey 50° doğu) konuşulan lehçeler Kaşgaycaya daha yakın olup büyük ölçüde Afganistan'ın Kabil şehrinde konuşulan Afşarcayla benzerlik gösterir. Tahran'ın kuzeydoğusunda yer alan Qazwīn ağızları ve Hamadān'ın güneydoğusunda bulunan Solaymān-ābād ağızları yapı bakımından Kaşgaycaya oldukça yakındır.

Paradonba, Şahrak ve Ali-Qūrçī'den derlenen malzemenin incelenmesi sonucunda saf Güney Oğuzcanın yerinin, Pougerd'de bulunan yaklaşık 70 km'lik bir geçiş bölgesi olduğu anlaşıldı. Aşağıdaki tabloda verilen şahıs ekleri geçiş özelliklerini yansıtmaktadır. Güney Oğuzca 1. t. ş. eki -Am, Azerîce ve Horasan Türkçesindeki yakını olmakla birlikte, Türkiye Türkçesi ve Türkmencedekilerden açık bir biçimde ayrılır.

Tablo 1. Şahıs Ekleri

	1. t. ş.	2. t. ş.	1. ç. ş.	2. ç. ş.
Azerîce	-Am	-sAn	-IK/-UK	-siz/-sUz
Sonqor vd.	-Am	-sA	-Aχ	-sİz
Pougerd vd.	-Am	-Aŋ	-IK	-Iz
Qazwin vd.	-Am	-Aŋ	-AK	-Iz
Kaşgayca	-Am	-Aŋ	-AK	-Aŋız

¹ Çeviride orijinal metinde geçen yer adlarının transkripsiyonu olduğu gibi alındı (Çev. notu).

Horasan Türkçesi

Yapılan bu araştırma gezilerinin en önemli sonucu, Horasan'da konuşulan Türkçenin daha önce bilinmeyen ağızlarının keşfedilmesi olmuştur²².

Burada şu ayrıma dikkat edilmelidir: Türkmen lehçeleri, sadece, Hazar Denizi'nin doğusundan başlayarak yaklaşık 57. boylama dek uzanan bölgede konuşulur. Pek az incelenmiş olmalarına rağmen, bunların Türkmenistan'da konuşulan ağızların, özellikle de Yomut, Teke ve Gökleğ ağızlarının uzantıları olduğu açıktır. Türkologlar önceleri yanlışlıkla, Kuzey Horasan Türkçesini Türkmençe olarak adlandırmışlardır. Bu da, Türkmen milliyetçilerinin, Hazar Denizinin kıyısındaki Babol'dan başlayarak 36. enlem boyunca Meşhed'e dek uzanan 200 bin km²lik bir alanı, üzerinde yaşayan ve Türkmenlerin üç katı fazla olan İranlı nüfusu ile birlikte Güney Türkmenistan olarak iddia etmelerine neden olmuştur. Ancak bu iddia tarihî ve etnik gerçeklere ters düşmektedir.

37. enlemin kuzeyinde kalan Kuzey Horasan'da konuşulan, Farsça ve Kürtçe unsurlarla karışmış olan Türk lehçeleri Türkmençe değil, Horasan Türkçesi veya Doğu Oğuzcanın lehçeleridir. Bunları aşağıdaki özelliklerine göre şöyle sınıflandırabiliriz:

A. Şimdiki zaman ekleri:

- a) *-IyA*
- b) *-Ir*
- c) *-A*

B. Bildirme ekleri:

- a) Kaşgaycada olduğu gibi *-(A)m, -(A)ŋ*
- b) a)'daki gibi, fakat birinci ve ikinci çokluk şahıs ekleri *-IK, -IGIs*
- c) Oğuz Özbekçesinde (1. çokluk şahıs eki *-mIz*) olduğu gibi *-mAn, -sAn*
- d) *-mAn, -sAn*, fakat 1. çokluk şahıs *-bIz*

Görüldüğü üzere, burada Türkmenceden tamamen farklı bir durum söz konusudur. Türkmencedeki bildirme ekleri: *-In, -sIŋ, -Is, -Ik, -(s)IŋIz*.

C. Birinci tekil ve çoğul şahıs emir/istek çekimi:

- a) *-Im, -Ak* (Azerîcede olduğu gibi)
- b) *-Am, -Ak* (tekil ve çoğul şahısta aynı ünlü ile)
- c) *-Im, -IK* (teklik ve çoklukta aynı ünlü ile)
- d) *-Im, -Äyli* veya benzer şekiller

22 Daha önce Horasan'da konuşulan bu ağızlar topluluğu Horasan Türkçesi olarak nitelendirilmişti. Ancak daha sonraki araştırmalar, bu lehçenin farklı geçişleri bulunduran bir ağızlar topluluğu olduğunu ortaya koydu. (Çev. notu)

Tablo 2. Horasan Türkçesi Ağızlarının Özellikleri

	Şimdiki zaman (A)	Bildirme (B)	Emir/istek (C)	Eklerdeki farklılıkların dağılımı
Kuzeybatı	-iyA	-m	-Im, -AK	Aa, Bb, Cc
Kuzey	-A-	-mAn, -mIz	-Im/-AK	Ac, Bc, Ca
Kuzeydoğu	-A-	-mAn, -bIz	-Im, -AyII	Ac, Bc, Ca
Langar	-A-	-mAn, -bIz	-Im, -AK	Ac, Bd, Ca
Güney	-Ir-	-Am, -IK	-Am, -IK	Ab, Ba, Cb
Güneydoğu	-Ir-	-Am, -IK	-Im, -IK	Ab, Bb, Cc

Bu özellikler esasında altı lehçe ayırt edilebilir:

- 1) Kuzeybatı = Bocnurd vb.
- 2) Kuzey = Qūçān vb.
- 3) Kuzeydoğu = Gūcgī vb.
- 4) Güney = Soltān-ābād vb.
- 5) Güneydoğu = Xarw-e ‘Olyā vb.
- 6) Langar

Horasan Türkçesi, 13. ve 14. yüzyıllardan kalma birtakım Anadolu Türkçesi metinlerinin önceleri tanımlanamamış özelliklerini yansıtan “olga-bolga dili”nin sırrını çözmede önemli bir role sahiptir. Bu metinler, gerçekte Doğu Oğuzcanın kuzey ve kuzeydoğu varyantlarını temsil etmektedir. (Bu sır, Horasan’a yapılan Göttingen araştırma gezilerine dek çözülememişti.) Oğuz Özbekçesine benzeyen ve bundan başka doğudan da etkilenmiş olan Türkmencedeki *taşla-* “at-“ ve *köp* “çok” gibi kelimelere rastlanır. Hâlbuki bu kelimelerin gerçek Horasan Türkçesindeki karşılıkları sırasıyla *atar-* ve *çoχ*’tur.

Halaçça

Yukarıda belirtilen bütün bu ağızlar Türk dilleri ailesinin Oğuz koluna ait olmakla birlikte, Orta İran’da konuşulan Halaçça, Oğuzcadan farklılık gösterir. Bu dil Qom ve Arāk’ın arasında, Tahran’ın 100 mil güneyinde, 3000 km²’lik bir alanda konuşulmaktadır. 1968–1973 yılları arasında buraya yapılan dört araştırma gezisi esnasında yapılan dil kayıtlarında yedi lehçe belirlenmiştir. Batı lehçesi diğerlerinden öylesine farklıdır ki, bazı Halaçlar bunun kendi dilleri olduğunu dahi kabul etmezler. Halaççanın incelenmesi sonucunda beş kitap ve 36 makale yayımlandı. Bu bağımsız dil üzerine yapılan incelemeler Türk dillerinin sınıflandırmasını değiştirmiştir.

Tarihî ve Demografik Gerçekler

Tarihî ve demografik geçmiş, bazı güçlüklerin ortaya çıkmasına neden olur. Dilleri geçiş döneminin özelliklerini taşıyan birçok boyun tarihi, henüz yeterince araştırılmamıştır. Ayrıca, İran'da yaşayan Türklerin (özellikle de erkeklerin) birçoğu iki dillidir. Genellikle, İran'da çoğunluğun konuştuğu bir dil olan Farsçanın yanısıra Türkçeyi de konuşan birinin Türk olduğunu düşünmek yanlış olmaz. Yine de bu ayırım her zaman o kadar kolay olmamaktadır. Yoldan geçen birisine kendisinin Türk mü yoksa Fars mı olduğunu sorduğumda, bana şöyle cevap vermişti: "Eğer benimle Türkçe konuşursan Türküm; eğer Farsça konuşursan Farsım". Demografik bilgiler de çelişkilidir. Çünkü her ne kadar bölgeye göre değişiklik gösterse de İran'ın nüfusu hızla artmaktadır. Resmî kaynaklar İran'da yaşayan insanların tümünü İranlı olarak gösterse de, şu dağılım daha doğru olmalıdır: % 41'i Farslar, % 29'u diğer İranlılar, yani Kürtler ve Gilanlar vb., % 4'ü Araplar ve % 26'sı Türkler.

En büyük Türk grubunu Azerîce konuşanlar oluştururken Güney Oğuzcanın geçiş lehçeleri ve Türkmencenin her biri bir kaç yüz bin kişi tarafından konuşulmaktadır. Horasan'ın Türk nüfusu bugün 2 milyonu bulmaktadır. Böyle büyük bir nüfusun uzun süre *torkî* adı altında gizlenerek keşfedilmeden kalması ancak İran'da karşılaşılabilecek bir durumdur. Öte yandan, Halaçlar 28,000 kişiden oluşan küçük bir nüfusa sahiptir. Halaçlar, İran'ın politik açıdan en önemsiz ancak dil bakımından en önemli Türk kökenli halkıdır.

Türkmence, Azerîce ve Güney Oğuzcanın Kaşgayca bölümü için hayatta kalma olasılığı ümit verici gözükse de, bu olasılık Horasan Türkçesi ile Güney Oğuzcanın büyük bir bölümü için oldukça kötüdür. Halaçça ise, büyük bir olasılıkla, 21. yüzyılın ilk yarısında, tamamen ortadan kalkma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Süregelen modernleşmeyle birlikte, Türk kökenli olanlar da dâhil, birçok yerel lehçe yok olup gitmektedir. Bunun nedeni de, Farsça İran'ın tek resmî dili olduğu için, artmakta olan eğitimin ve haberleşmenin Farslaşmayı da beraberinde getirmesidir. Bu yüzden, son zamanlarda yapılmış olan dil kayıtları bilimsel açıdan büyük önem taşımaktadır.

İran Türklerinin en büyük grubu, boyun eğmeye maruz kalmamak için 10. yy.'da Selçuklularla birlikte güneye doğru kaçan ve 11. yy.'da Sır-Derya'nın orta mecrasından çıkarak yayılan bir imparatorluk kuran Oğuzların torunlarıdır. Oradan bir grup önce Horasan'ı daha sonra da Anadolu'yu aldı, bir diğer grup ise Horasan'da kaldı. Bundan başka, çok sayıda Türk boyu, 1502 yılından itibaren Azerbaycan'a geri akmaya başladı. Hazar Denizi'nin doğusundaki eski Türkmen bölgesinde kalan Oğuzlar ise daha sonra bugünkü Türkmenistan'ın doğu kısmını fethetti. Bu durum ise, Türkmencenin doğu lehçelerine etki etmiştir.

Horasan'ın tarihî ve dil durumu şu şekilde özetlenebilir: Türkmenler Selçuklu göçüne katılmayan ve nihayetinde bugünkü Türkmenistan'ın doğusunu fetheden Oğuzların torunlarıdır. Horasan Türkleri, Horasan'ı fethettikten sonra orada kalan Oğuz Türkleridir (Buna sonradan gelen göçmenler de dâhil edilmelidir). Azerîce konuşan gruplar ise daha batıya giderek Azerbaycan'da kalan ya da Anadolu'dan buraya geri dönen Oğuzların torunlarıdır. Bunlardan bazıları yeneden güneye ilerlediler (Güney Oğuzları) ve daha az sayıda olanları daha sonra doğuya (Galügāh, Kuzey Horasan) gittiler.

Halaçların ataları olan Argulardan ise ilk olarak 759–780 yıllarına ait olan Orta Asya Mani metinlerinde söz edilmektedir. Argular, 8. ve 11. yy.lar arasında *Halaç* Oğuzlarının bulunduğu bölgede yaşamış ve bundan ötürü *Halaç* adını almışlardır (Fransızların Frank adını almaları gibi). Bunların birçoğu 9. yy.dan itibaren *Oxus berisni* (Cisoxania) ve Horasan'ı yurt edinmişlerdir. Muhtemelen 1219 yılındaki Moğol istilasından kaçarak orta İran'a göç eden Halaçların buradaki varlığından ilk defa 1370 yılında söz edilmiştir. Bunlardan bazıları Kaşgay bölgesine yerleşmişler ve zaman içerisinde asimile edilmişlerdir.

Dil Özellikleri

Bütün Oğuz dilleri fonetik, morfolojik ve leksik açıdan tipik Oğuz dili özellikleri gösterir; örneğin *t-* > (çoğu durumda) *d-*; *k-* > (çoğu durumda) *g-*; *-g/-γ*'nin düşmesi. Bu nedenle, şu örneklerle her yerde rastlamak mümkündür: Eski Türkçe *til* > *dil*; *kün* > *gün*; *sariγ* > *sari*. Buna karşılık, eski şekilleri koruyan Halaçça farklılık gösterir: *ti-l*; *kü-n*; *sāruγ*. Oğuzca ya özgü *t-* > *d-* ve *k-* > *g-* ses değişiklikleri pek çok istisnaî durum gösterir. Bunlardan bazılarının asimilasyon sonucu ortaya çıktığı düşünülmekle birlikte, örneğin; genellikle *tāpā* 'tepe', nadiren *dāpā* vb., diğerleri semantik nedenlere dayanır. Semantik açıdan çarpıcı olan *kim* gibi veya güçlü duygusal etki yaratan *kir*, *toz* gibi kelimelerde tonsuz ünsüzler tercih edilir.

Bütün Oğuz lehçeleri Türkiye Türkçesiyle ters düşen bir dizi ortak özellikler gösterir: Ünlülerden sonra gelen akuzatif eki, (Türkiye Türkçesindeki *-(y)* I 'ya karşılık) genellikle *-nI* şeklindedir. Bu durum, ünsüzlerden sonra da *-nI*'nin kullanıldığı Oğuzca dışındaki komşu Türk dillerine bir geçişe işaret eder.

Farsça'nın etkisi çok daha derin olmuştur. Türkçedeki eski ses uyumu büyük ölçüde bozulmuştur. Burada diller arası bir çekişmenin olduğu açıktır. Kısmen Eski Türkçeye ait bazı özellikler korunmuş; kısmen de iki dilli bir toplumda Farsça, Türk dili üzerine etki etmiştir. Bu özelliklerden bazıları şunlardır:

1. Eklerdeki ses uyumunun kaybolması, örneğin, Azerîce *gāl-max* 'gelmek', Güney Oğuzca ve Horasan Türkçesinde birbirine benzer bir durum arz eder, fakat Farsçadan hemen hemen hiç etkilenmemiş olan Kaşgayca ve

Türkmencede durum böyle değildir.

2. *ö > e* ve *ü > i* değişimi Güneyde ender görülür; örneğin, *gin* 'gün', *ger-* 'gör-' = Azerîce ve Türkmençe *gün*, *gör-*. Bu tür değişimler Horasan Türkçesinin kuzeybatı ve güney varyantlarında ve Azerîcenin izole edilmiş Galügâh lehçesinde de gözlenir. Langar, *ö > o* ve *ü > u* değişimi gösterir.

3. Farsçanın söz varlığı üzerindeki etkisi, Türkiye Türkçesindekinden daha güçlüdür. Bu durum, özellikle Horasan Türkçesinin güney ağızları için geçerlidir; örn., Torbat-e Heydarîya'nın kuzeyinde kalan şehirlerde, 'göbek' kelimesi **köpâk* veya **kindik* değil, Farsçadaki gibi *nâf* şeklindedir.

Tablo 3'te Türkiye Türkçesinden ayrılan özellikler şöyle sıralanabilir:

- 1) Ünlü sonrası akuzatif eki
- 2) *e : é (< * ê)* karşıtlığı
- 3) *bâr* 'var', *bar-* 'git-', *bêr-* 'ver-' ve *böl-* 'ol-' gibi kelimelerde **b*'nin durumu (özellikle sandi olayının etkisiyle)
- 4) Şahıs ekleri
- 5) Eski Türkçedeki uzun ünlülerin gelişimi

Tablo 3. Oğuz Grubunda Türkiye Türkçesinden Ayrılan Özellikler

	Türkiye Türkçesi	Azerîce	Güney Oğuzca	Horasan Türkçesi	Türkmence
1	-yl	-nl (seyrek)	Azerîcedeki gibi	-nl	-nl
2	e	e : é	Azerîcedeki gibi	Azerîce, Kuzey/ Kuzeybatı ve Langar'daki e gibi	e
3	v-	T. T.'deki gibi	T. T.'deki gibi	b- (örn., bar; sandi olayında v-; Çaram, Langar, Rühâbâd ve Zourom'da daima v-	b- (sandi olayında v-, w-)
4	-Im/-sIn -Iz/-sInIz	Am/-An -UK, -sIz	Bk: Tablo 1. -Am/-Ak (Kaşkayca)	Bk: Tablo 2.	-Iŋ/-(s)Iŋ -Iz, -IK / -(s)IŋIz
5	kısa (*ê>e)	kısa (ama *ê>é)	Paradonba, Kabul Azerîcedeki gibi; diğerlerinde uzun: ō, ö, ū, ü	Güney Oğuzcadaki gibi	Her zaman uzun

Oğuz Lehçeleri Arasındaki Farklılıklar

Türkiye Türkçesiyle olan bu belirgin ayrılıklardan başka, İran'daki Oğuz lehçeleri kendi aralarında da farklılıklar gösterir. Uzun ve kısa ünlüler arasındaki karşıtlığın kaybolması doğudan batıya doğru ilerlemiş olup (krş. Tablo 3) bu, Proto-Türkçe **ē* > *e* > *é* ~ *e* değişimiyle ilgilidir.

Eski Türkçe **bōl-* Oğuz grubundaki dillerin büyük bir bölümünde *ol-* şeklindedir. Buna karşılık, Türkmencede *bol-* şekli (sadece sandi olayındaki *vol-* veya *wol-* şekilleri dışında) bulunur. Horasan Türkçesi tipik bir geçiş özelliği sergiler; kuzeydoğu grubunda ve Langar'da *bol-* bulunurken (sandi durumunda *vol-*), güney ağızları *ol-* 'ol-' ve *bol-* 'tamam ol-', 'olgunlaş-' olmak üzere semantik olarak birbirinden ayrılan iki farklı şekil kullanır. Sonuç olarak, zamanla Türkiye Türkçesinde ortaya çıkan *b-* > *v-* değişimi, daha doğuda henüz tamamlanmamıştır.

Farsçanın etkisiyle, İran'daki Türk lehçelerinde file *-lan* çokluk eki getirilir. (Farsça konuşma dilindeki *āmadan* 'geldiler' yapısına uygun olarak)³³. Dara-Gaz ve Lotf-ābād'ın Azerî lehçeleri ile *-lar* şeklinin yaygın olduğu Langar lehçesi (Oğuz Özbekçesine çok benzer) bunun dışındadır.

Hepsinde ortak olan bir özellik, Türkçe *-rak* yerine Farsça kıyaslama eki *-tar*'ın kullanılmasıdır; örneğin Dara-Gaz, Lotf-ābād'ın Azerî lehçeleri, Farhād-Xān, Qorwa ve Paradonba'nın Güney Oğuzcası ile Çaram, Langar ve Māreşk'in Doğu Oğuz lehçeleri. Birçok Türk lehçesinin son derece izole olmuş bir durumda olduğu ve Farsça ile kuşatılmış bulunduğu göz önünde tutulursa, bu dağılım hiç de şaşırtıcı değildir.

Batının yaptığı etki, doğrudan doğruya doğu dillerinin güçlü etkisiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu durum özellikle Horasan Türkçesinde kendini gösterir: örneğin, 'büyük' kelimesi yalnızca Türkmence ve Horasan Azericesinde **bādük*'tür; diğer ağızlarda bu kelime, Hint dilindeki *kattā*'dan gelme *kata* şeklindedir. Azerice, Güney Oğuzca ve Türkmencenin hemen her yerinde 'bul-' anlamında kullanılan kelime *tap-*'tir. Bu sözcük, yalnızca Horasan Türkçesinin bazı güney ağızlarında *bul-* şeklindedir (Halaçça, Türkçe ve Yakutçada olduğu gibi). Esasen, *çoğ* Oğuzca bir kelime olmasına rağmen, Kuzeydoğu Horasan Türkçesinde, Langar ve Çaram'da (Türkmencede, Oğuz Özbekçesinde ve Özbekçede olduğu gibi) *köp* kullanılır.

Güneydoğu Horasan Türkçesinin konuşulduğu üç yerde, Özbekçe veya Oğuz Özbekçesinde ünlüden sonra gelen *-ga* datif eki kullanılır (Hatta Rūh-ābād'da, bu ekin konsonanttan sonra bile *-a* ile değişimli olarak kullanıldığı görülür: örneğin *χatunğa* 'kadına' ve *dārvişa* 'dervişe'). Güney Özbekçedeki 1. ç.

³³ Farsça yazı dilinde *āmadan*'dir. (Çev. notu)

ş. eki *blz*'in, *-mlz* yerine kullanılması gibi, bazı bölgelerde, Oğuz-Özbekçesine has olmayan gelecek zaman eki *-Gay* da kullanılmaktadır. Kuzeydoğu Horasan Türkçesi ile Langar'da her iki şekilde de karşılaşılr.

Horasan, tam anlamıyla bir geçiş bölgesi olma özelliği gösterir. Bu nedenle Kuzeybatı, Güney-Güneydoğu, ve Kuzey-Kuzeydoğu-Langar lehçelerinin özelliklerini toplu olarak tanımlamak oldukça güçtür. Eğer bunları birbirine bağlayan geçiş özellikleri olmasaydı, her biri kendi başına üç farklı Oğuz lehçesi olarak değerlendirilebilirdi.

Karşılıklı etkileşimler şu şekilde özetlenebilir: Farsça; Azerice, Güney Oğuzca, Türkmençe, özellikle Horasan Türkçesini ve Halaçça'yı etkiledi. Azerice; Horasan Türkçesini ve (az ölçüde) Farsçayı etkiledi. Güney Oğuzca ve Horasan Türkçesi çok az etkilendi. Geçmişte, Horasan Türkçesi Özbekçeyi etkiledi. Horasan Türkçesi ile Güney Oğuzcanın Halaççayı etkilemiş olması da mümkündür. Oğuz Özbekçesi veya Özbekçe; daha önce Türkmençeyi etkilediği gibi, Kuzey, Kuzeydoğu Horasan Türkçesini ve Langar'ı da etkiledi. Türkmençenin ise bu lehçeler üzerinde belirgin bir etkisi olmamıştır.

Burada söz konusu edilen değişim ve farklılıklar, bağımsız bir yazı dili oluşturamamış ve baskın olan dilden (bizim örneğimizde Farsça) etkilenmiş, daha normlaşmamış lehçelere has özelliklerdir. Zîra, Kalât'ta (Esferâyen) fiille-re getirilen *-lan* çokluk eki, konuşmada *-lar* şeklinde karşımıza çıkar. Çok ilginçtir ki, bu lehçelerin konuşanları çoğu zaman *çift gramer*⁴⁴ özellikleri sergilerler. Kendi ana lehçelerinin yanısıra, konuşurken, Türkçe, Azerice, Özbekçe olarak sınıflandırılması ve arkaizm olarak açıklanması güç olan birçok yabancı Türkçe unsur kullanırlar.

Halaççanın Özellikleri

Halaçça tümüyle farklı bir manzara sunar. Büyük ölçüde arkaik şekillere sahip olması, Horasan Türkçesi ile olan etkileşimi ve az da olsa Güney Oğuzca ile olan bağlantıları nedeniyle, bu dil özel bir yere sahiptir. Halaçça iki yönden uç noktadadır: Bir taraftan yabancı bir dilin yoğun etkisi; diğer taraftan ise güçlü bir arkaizm ve otonomi gösterir.

Farsçanın etkisiyle ünlü sistemi son derece değişmiştir: *ö > e; ü > i; ı* yalnızca *i*'nin bir alafonu olarak görülür. *Köz ~ kez* gibi çift şekillere sık rastlanır. Çevresinde Oğuzların bulunmaları nedeniyle, *ö* ve *ü*'yü yalnızca kuzey ağızları korumaktadır. *Vardiq* 'gittik' ve *haçüldi* 'açıldı' örneklerinde görüldüğü üzere, ünlü uyumu büyük ölçüde değişmiştir.

Morfoloji ve cümle yapısı büyük ölçüde Farsçanın etkisi altında kalmıştır. Bunun sonucu olarak da, *bi* 'bir'in yanısıra *-i* belirsizlik artikeli de

4 Metinde "double grammar" (Çev. notu)

kullanılır: *Pādişah-i vār* ‘Bir padişah var’; *Bi hat vārum* ‘Bir atım var’, Farsça *yek*, (*isim*)+*i*’yi karşılar. Burada, Farsça (*Yek*) *asb(i) dāram* yapısından örnekseme yoluyla, *vār* sözcüğüne şahıs eki getirildiği görülür.

Sözcük varlığı da Farsçadan büyük ölçüde etkilenmiştir. Hatta birçok sayı ismi Farsçadan alınmıştır. Bunlar 60’tan yukarı olan sayıları, parayı ve zamanı belirtmede kullanılan sayılardır; örneğin, *Mēndi’çā häštād-u-çōr tumān pul va* ‘Benim 84 tomanım var’.

Tatçanın, Halaçça ve özellikle onun söz varlığı üzerinde güçlü bir etkisi olmuştur; örn., *diryāsim* ‘burn mark’ < (Āštiyān’da) *dirişom* (krş. Orta Farsça *drōšm*). Halaççanın, emir/istek kipindeki fiil gövdelerine bazen de bir ek getirmek suretiyle yapılan –Türkçeye tamamen aykırı olan- kendine özgü çekim sistemi vardır.⁵⁵ Bu, büyük ölçüde Tatçadaki şekli hatırlatır. Tatça ‘çiğne-’ fiilinin infinitifi *zuwān*, geçmiş zamanda *bīşzuwā* ve emir şeklinde *bazun*’dur. Tüm bu şekillerin ‘git-’ fiili ile çekimi Tatçada, sırasıyla, *ziyan*, *basse*, *bassa*’dır. Bunların Halaçça karşılıkları şu şekildedir: *çäynamāk*, *çäynadi*, *çäynäyi* (yalnızca *çäynä* değil!); *varmaq*, *vardi*, *yovar* (bu yüzden, bazı ağızlarda geçmiş zaman şekli *yovardi*).⁶⁶

Bunun ötesinde, belli ölçüde Oğuzcadan da etkilenme söz konusudur; örn., uzun ünlülerin ve *-d-*’nin korunduğu saf Halaçça sözcük *gādun-bāba*’nın yanısıra *gayin-bāba* ve *dām* ‘dam, çatı’.

Halaççanın son derece arkaik olduğunu gösteren örnekler şunlardır: Halaççadaki ünlü sistemi, üç yönlü karşıtlık gösterir; kısa, örn. *hat* ‘at’; yarı uzun, örn. *sa-t-* ‘sat-’ ve uzun, örn. *āt* ‘ad’ (krş. Türkmençe *at*, *sat-*, *āt*).

Halaçça, belki de Eski Türkçe *h-*’yi düzenli biçimde koruyan tek Türk dilidir. Eski bir Tibetçe kaynakta bu çok eski öge şöyle karşımıza çıkar: *ud hadak-leg* ‘inek ayaklı’. Ayrıca, Kabil’de konuşulan Güney Oğuzcada da bu *h-*’nin belirgin izleri bulunur. Bu özelliğin Türkçe dışı bağlantıları vardır. Halaçça *harq* ‘hayvan gübresi’, Moğolca *hargal* ve Mançuca *fajan* kelimelerinin karşılığıdır. Bu üç şekil açıkça Proto-Türkçe **parka*’ya işaret eder.

Eski Türkçe *-δ-* birçok Türk dilinde *-y-*’ye dönüşmüştür; örn. Türkiye Türkçesi *ayak*’ta olduğu gibi. Bu, Yakutçada *-t-*, Tuvacada *-d-*, Hakasçada ve Fu-yu Kırgızcasında *-z-* ile (krş. Halaçça *hadak*). Buna rağmen, Halaçça ile Tuvaca arasında bir bağ yoktur.

5 Bunun için yazarın şu eserlerine bakılmalıdır: “Der Imperativ im Chaladsch”, *FUF* 39 (1972), 295-340 ve “Neues zum Imperativ des Chaladsch”, *Journal of Turkish Studies* 6 (1984), 63-82. (Çev. notu)

6 Bunun için krş. Doerfer: (1993) *Grammatik des Chaladsch*, Turcologica 4, Wiesbaden: Harrassowitz. Doerfer, bu eserinde emir kipini on farklı şekilde gösterir. Burada *çäynäyi* şekli 1. tipe uymaktadır; yani konsonanttan sonra *-i*; vokalden sonra *-y* ~ *-yi*. *Yovar* emir şekli burada 6. tipe uymaktadır: *yo*, *yä*. Ancak bu önek, hareket bildiren iki fiilde görülmektedir: *yov* ~ *yo’va* < **yo’rvar* < **yori bar* ve *yäk* < *yä’kä yä’kkäl* < **yö’rkäl* < **yo’rkäl*. Krş. aynı yer: *yäkgäldi* ‘geldi’. (Çev. notu)

Kelime sonu ve ortasındaki *g* ve *γ*'lar korunmuştur; örn. *hatluγ* 'atlı' (krş. Oğuzca *atlu* > *atlı*). Dikkate değer bir başka nokta ise Halaççanın, *-KA* datif ekini koruyan tek modern Türk dili olmasıdır; örn. Halaçça hävkä, Türkiye Türkçesi *eve* 'eve'. Oğuzca genellikle, *-(γ)A*, diğer Türk dilleri ise *-GA* ekini bulundurur. Ayrıca, Halaçça kelimelerin arasında, *γōr-* 'otur-', *hū-* 'çıkır-, çık-' ve bunun dönüşlüsü olan *hūn-* 'çık-' gibi çok eski olanlar da bulunur.

Özetlemek gerekirse, Halaçça, erken dönemlerdeki yalıtım sonucunda eski özelliklerinin birçoğunu devam ettirebilmiştir. Yeni bir çevreye (İran-Oğuz) girmesiyle de birçok yeni unsuru bünyesine katmıştır.

İran'da konuşulan Türkçenin değişik varyantları üzerindeki çalışmalar devam etmektedir. Son dönemlerdeki çalışmalar arasında, lehçeler üzerine yapılan çok sayıda araştırma, etkileşim konusuyla ilgili incelemeler, sözlükler ve metin yayınları sayılabilir. Kaynaklar hakkında daha fazla bilgi edinmek için aşağıda belirtilmiş olan eserlerde yer alan kaynakçalara da başvurulmalıdır.

Son yıllarda yapılan çalışmalar, bu konudaki boşluğu önemli ölçüde doldurmuş olmakla birlikte, daha fazla çalışmanın yapılmasına ihtiyaç vardır. Türkologlar için İran, hâlâ keşfedilmeyi bekleyen bir bölgedir.

Kaynaklar

- BEHZĀDĪ, B. (1991) *Farhang-e Āzārbāycanī-Fārsī*, Tahran.
- BOZKURT, M. F. (1975) *Untersuchungen zum Bocnurd-Dialekt des Chorasantürkischen*, doktora tezi, Göttingen Üniv.
- DOERFER, G. (1970) 'Irano-Altaistica: Turkish and Mongolian Languages of Persia and Afghanistan', in T. A. Sebeok (ed.) *Current Trends in Linguistics 6*, The Hague, Paris: Mouton, 217-34.
- _____ (1976) 'Das Vorosmanische', *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara, Türk Dil Kurumu, 81-131.
- _____ (1993) *Grammatik des Chaladsch*, Turcologica 4, Wiesbaden: Harrassowitz.
- _____ (1993) 'Chaladschica Extragöttingensia', *Central Asiatic Journal* 37: 33-81.
- DOERFER, G., HESCHE, W. (1989) *Südogusische Materialien aus Afganistan und Iran*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- _____ (1993) *Chorasantürkische*, Turcologica 16, Wiesbaden: Harrassowitz.
- DOERFER, G., HESCHE, W. RAVANYAR, J. (1990) *Oghusica aus Iran*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- DOERFER, G., TEZCAN, S. (1994) *Folklore Texte der Chaladsch*, Turcologica 19, Wiesbaden: Harrassowitz.
- FOY, K. (1903-4) 'Azerbaijanische Studien mit einer Charakteristik des Südtürkischen', *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen*, 2. Westasiatische Studien, Berlin, 6. 126-93, 7. 197-265.
- JOHANSON, L. (1998) 'Code-copying in Irano-Turkic', *Language Sciences* 20.
- KIRAL, F. (1997) *Syntaktische Einflüsse des Persischen auf das gesprochene*

Azerbajdschanisch von Iran, doktora tezi, Mainz Üniv.

PEYFÜN, M. (1983) *Azərbaycanca Farsça Lüğət*, Təhran: Dənə.

RITTER, H. (1921, 1935) 'Azerbeidschanische Texte zur nordpersischen Volkskunde', *Der Islam* 11: 181–212, 25: 234–68.

SZAPSZAL, H. S. (1935) *Próby literatury ludowej Turków Azerbajdzanu perskiego*, Cracow: Polska Akademiya Umiejtnosci, Prace Komisji Orientalistycznej 18.

TULU, S. (1989) *Chorasantürkische Materialien aus Kalät bei Esfaräyen*, Islamkundliche Untersuchungen 128, Berlin: Klaus Schwarz Verlag.